

Zəngin ırsimizin nümunələri İrəvan torpağında

Müasir dünyamız siyasi, iqtisadi, mədəni qloballaşma, eləcə də integrasiya prosesləri ilə səciyyəyələndiyindən xalqların etnomədəni hüquqlarının, milli - mədəni özünəməxsusluğunun, tarixi köklərinin qorunub saxlanılması vacib məqamlardan biridir. Milli-mənəvi dəyərlər, tarixi abidələr xalqın tarixi keçmiş ilə bağlı mövcud olan zənginliyi özündə ehtiva edir. Müasir dövrde dünyamıza naxış salan, onun rəngarenliyinə əlvənlilik getirən də elə milli mədəni dəyərlər sisteminde formallaşmış olan irlimiz zəngin sərvətə çevrilib. Bu gün xalqımızın tarixi varlığını sübut edən mədəni-dini abidələrimizin hər biri Azərbaycan vətəndaşının qururla söz açdığı və hər kəsə ucalıq getirən mənəvi xəzinədir. Nəsildən-nəslə ötürülən maddi və mənəvi irlimizin tariximiz qədər yaşı var. Bu diyarda, bu məmələkətdə yaradılan abidələr zamanla üz-üzə qalmış xalqın mənşeyində tutmuş tarixinə qədər olan bir fondun əsasını təşkil edir. Azərbaycanın hər bölgəsində tariximizin silinməz izləri, naxışları ilə tanış oluruz. Keçmişimizdən bu günümüze gələn yolen şahididlər onlar. Nə qədər tarixi yaddaşlarında əsrlərin sırrı, söhbəti vardır. Nələrə şahidlik etməyib bu susqun baxışlar, lal daşlar.

Əhalisi soyqırımı və deportasiyalara mərəz qalmış tarixi Azərbaycan ərazilərindən biri olan İrəvan torpağı da zəngin irsi ilə də dünyaya qapı açıb. Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan İrəvan şəhərində doğulub boy-a-başa çatan yüzlər-lə elm, mədəniyyət, incəsənət, din xadimləri, sənətkarlar, memarlar bir tarix yaratmışdır. Vaxtılı İrəvanda olmuş səyyahlar, salnaməçilər, tədqiqatçılar İrəvan şəhərini Şərqiş inkişaf etmiş elm və mədəniyyət mərkəzi kimi təsvir etmişlər.

İrəvan ziyalılarının, elm, mədəniyyət və din alimlərinin yaratdığı əsərlər bu gün dönyanın müxtəlif kitabxanalarında, arxivlərində və muzeylərində saxlanılır. Görkəmlı Azərbaycan ədəbiyyatşunas və maarif xadimi Firudin bəy Köçərli İrəvani haqlı olaraq "mərkəzi-üləma, füzəla və şüəra" şəhəri - yeni üləmalar, fazillər və şairlər şəhəri adlandırmışdı. Belə bir məkanın torpağında ucaldın abidələrin hər birinin yaşı əsrlerin sorağını ifadə edir. Buraya gelən səyyahlar bu abidələrə laqeyd qalmayıblar. Burada mövcud olan qəbirşanlıqlardakı nadir məzar daş nümunələri, tarixi türk qalaları, məscidlər və s. İrəvan tarixinin göstəricisidir. Böyük bir ırsın nümunələri bu yerlərdədir. 1918-ci ildə Cənubi Qafqazda ilk erməni dövləti yarandıqdan sonra İrəvan şəhəri Ermenistanın paytaxtına çevrildi. Tarixə dö-nüb nəzər salsaq görərik ki, İrəvan şəhərində ermənilərə məxsus yaşı 200 ildən artıq bir dənə də olsun tarixi-memarlıq abidəsi mövcud deyil. Çünkü İrəvan şəhərində ermənilər XIX əsrin əvvəllerində Rusyanın İrəvan xanlığını işğalından sonra tədricən İran və Türkiyədən köçüb gətirilərək məskunlaşdırılmışlar. İrəvandakı tarixi-memarlıq abidələri Şərq memarlığı üslubunda inşa edilmişdir.

HƏR ABİDƏ BİR TARİX DANIŞIR

Azərbaycanın tarixinə görə ən qədim bölgələrdən olan qədim İrəvanda mövcud olan qəbiristanlıqlardakı nadir məzar daş nümunələri, tarixi türk qalaları, məscidlər və s. bu məkanın tarixinin göstəricisi olmaqla yanaşı, insanların sənətə, milli dəyərlərinə bağlılığıın eks etdirir. Hər abidə bir tarix danışır. Büyük bir ırsın nümunəleri bu yerlər-dədir. İrəvanın əsl müsəlman şəhəri kimi təqdimi də təsadüfi deyildi. Amma təəssüf doğuran məqam budur ki, Ermenistan ərazi-sində mehv edilən Azərbaycan abidələrinin sayı-hesabı yoxdur. Zəngəzurdan İrəvana qədər dağlımlış tarixi abidələr erməni van-dallığınının bariz nümunəsidir. Yaxın tarixi keçmişimizdə - 1988-ci ildə Zəngəzurda, Göyçədə, Dərələyəzdə, İrəvanda, Vedidə yaşayış azerbaycanlılar dədə-baba yurdla-rından qovulmağa başladılar. Kütləvi terrorra məruz qalan azerbaycanlılar məcburiyyət

A black and white illustration depicting a scene from a historical or religious text. In the foreground, a massive crowd of people, mostly men in traditional robes, is gathered in a town square. To the left, a large, ornate building with a prominent dome and a tall minaret rises above the rooftops. The background shows more buildings and a range of mountains under a hazy, overcast sky.

qarşısında qalib öz dədə-baba yurdlarını tərk etdilər. Bu ərazilərdə onlara məxsus yüzlərlə tarixi, maddi-mədəniyyət abidələri ermənilər tərəfindən dağıdılaraq məhv edildi. Ulu Öndər Heydər Əliyev deyirdi: "Son iki əsrə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmiş etnik təmizləmə və soyqırım siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən belə qeyri-insani siyaset nəticəsində azərbaycanlılar indi Ermənistən adlandırılın ərazidən - min illər boyu yaşadıqları öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskəni dağıdılib viran edilmişdir".

İrəvan şəhərindəki mədən-dini abidələr haqqında məlumatları yazılı mənbələrdən də əzx edirik. Tarixi mənbələrə nəzər salsaq görərik ki, 1915-ci ildə Zəngəzur və İrəvan quberniyasının ərazisində 382 şəhər məscidi, 9 sünni məscidi fəaliyyət göstərib. İrəvan quberniyasında məscidlərin artma dinamikası 1904-cü ildə 201, 1911-ci ildə 342, 1915-ci ildə 382 şəklində olub. Bu artım dinamikası bölgədə müsəlman əhalisinin sürəttə artmasından və bu ərazidə müsəlman ruhanişlarının güclü mövqeyinə əsaslanır. İrəvan şəhərinin özündə XX əsrin əvvəlinə kimi Qədim Şəhər, Çame, Hacı Novruzəli-bəy, Hacı İmamverdi bəy, Mirzə Səfibəy, Hacı Cəfərbəy məscidləri fəaliyyət göstərib. İrəvanın Çame məscidi kompleksində iri mədrəsə binası da mövcud olub. Bu tarixi abidələrin eksəriyyəti ermənilər tərəfindən vəhşicəsinə mehv edilib, yaxud mənşəyi dəyişdirilib.

TÜRK TARİXİ- MEMARLIQ ABİDƏLƏRİ KOMPLEKSİ - URUD QALASI

Ermənilər bütün dövrlərdə mədəni irsizmə, milli-mənəvi dəyərlərimizə göz dikiblər, onları oğurlayıb özünüküleşdirməyə çalışıblar. Ermənilər Azərbaycan xalqının tarix və mədəniyyətinə dair fakt və həqiqətləri saxtalaşdırmaqla bərabər, abidələrin görünüşünü və yazılarını da süni şəkildə "erməniləşdirmişlər". Məkrli niyyət və mənfur siyaset sahibi olan ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri vandalizm hərəkətləri hər zaman pislənilib. Tarix ədaləti bərpə edir. Hər zaman belə olub, bu gün də belə olacaq.

Zəngəzur mahalının Qarakilsə rayonun Urud kəndi ərazisində yerləşən qədim Azərbaycan - türk tarixi-memarlıq abidələri kompleksi olan Urud qalası tarixi türk qalasıdır. Xatırladaq ki, 1968-ci ildə ermənilər Urud kəndinin adını davşıraq Vorotan

Urud qalasının adını ise Vorotanberd qoymuşlar. Urud kəndində 1988-ci ilə kimi yalnız Azərbaycan türkləri yaşamışlar. Bu kənddə ermənilərin ilk məskunlaşması 1988-ci ildən sonra olmuşdur. Abidələr kompleksinin en mühüm hissəsi isə Urud kəndi yaxınlığında orta əsrlər Azərbaycan məzarlığını da qeyd etməliyik. Məzarlıqda bədii tərtibatlı məzar daşları, qəbirüstü sənduqələr və qoç heykəlləri olmuş, 13 sənduqə, 4 qoç heykəlli məzar daş qeydə alınmışdı. Məzarlıq ermənilər tərəfindən dağdırılmış, Urud qalasının yalnız xarabalıqları qalır.

Qeyd edək ki, İrvanda salamat qalmış iki məscid - Hacı İmamverdi məscidi və Goy məscidinin tarixi saxtalaşdırılıb və xarabalığı çevrilənə qədər baxımsız qalıb. 1880-ci ilde İrvanda səfərdə olan arxeoloq Uvarov məşhur Goy məscidinin uzaqdan cəlb edən günbəzinə və bir cüt uca minarəsinə heyranlıqla yazdı: "Məscidin üstündən boyulan çətir sanki müsəlman aləmində tutduğu mövqeyinin nə qədər mühüm olduğunu bütün dünyaya sübut etmək istəyir".

YAZILI MƏNBƏLƏR HƏQİQƏTİN AÇARIDIR

Əlbətə ki, ermənilər tarix boyu Azərbaycanın mədəni irs nümunələrini erməni mülkiyyəti adı ilə tanıtmağa çalışıblar. Bu onlarla rın eqli mülkiyyətimizin terrorcusu olduğunu göstəricisidir. Ermənistən ərazisində mehv edilən Azərbaycan abidələri - Zəngəzurdan İrəvana qədər dağidlılmış tarixi abidələr erməni vandallığının bariz nümunəsi deyilmi? Ermənilər Azərbaycanın İslam memarlığının İrəvandakı İrəvan qalası, Sərdar sarayı, Şah Abbas məscidi, Abbas Mirzə məscidi, Rəcəb Paşa məscidi və digər abidərimizi mehv etməkələr bu torpaqlardan silməyə çalışsalar da, tarixi faktlar, arxiv aterialları, yazılı mənbələr həqiqətin açarıdır. Ermenistanda Azərbaycan xalqının ırşinin dağılıması ve tarixi izlərin silinmesi məqsədi ilə təcavüzkar siyaset məqsədyönlü şəkildə davam etdirilir. İrəvandakı İslam memarlığının sonuncu izi olan - Təpəbaşı məhəlləsi şəhərsalma quruluşuna və memarlıq ırısına görə nadir nümunədir. Təpəbaşı məhəlləsinin son qalıqlarının da söküle-

rek, məhellənin tamamılıq mehv edilməsi təhlükəsi barede məlumatları hər kəs xatırlayır. Təpəbaşı məhelləsi qədim İrəvanda azərbaycanlıların yaşadığına və onlara aid olduğuna dair əsaslı sübutdur. Təpəbaşı qədim İrəvan şəhərinin tarixi məhellələrindən biri olub, İrəvan şəhərinin də tarixi nüvəsini təşkil edir. Ermənilər tərəfindən aparılan, 100 ildən çox davam edən və sistemli xarakter daşıyan söküntü proseslərinə baxma yaraq, onun son qalıqları günümüze qədər gelib çıxıb. Təpəbaşı məhelləsində İrəvan xanı Hüseynqulu xana məxsus Xan bağı da yerləşmişdir. Bütün bu sahələr həymanlı-

raq, Ermenistan ve Azerbaycan arxivlerinde Tepəbaşının azərbaycanlı köklərini təsdiq-ləyən əsaslı sübutlar var. Abidələrlə zəngin, görkəmli azərbaycanlıların yaşadığı bu mə-həlle danişan tarixdir.

İrəvan şəhəri karvan yollarının kəsişdiyi məkanda yerləşdiyi üçün burada çoxlu karvansaralar və ticarət meydanları salınmışdı. Daşdan hörülülmüş, ortasında kvadraşəkilli meydancaları, su hovuzları olan karvansaralar İrəvanın gözəl tikililərindən hesab olunurdu. Mənbələrdə göstərilir ki, XIX əsrin əvvəllerində İrəvanda 8 karvansara mövcud olmuşdur. Culfa, Zərrabi xan, Tahir, Sulu və s. karvansaralarında üst-üstə 851 köşk mövcud olmuşdur. İrəvanda Şərqi memarlıq üslubunda 8 hamam - Şəhər, Zal xan, Şeyxülislam, Mehdi bəy, Hacı Bəyim, Təpəbaşı, Hacı Əli, Hacı Fətəli, Kərim bəy hamamları, eləcə də XIX əsrin sonları, XX əsri əvvəllerində İrəvan şəhərində adları azərbaycanca səslənən onlarda küçə mövcud idi. Qədim İrəvanda bu küçələr məşhur idi: Şəriət, Karvansara, Qala, Sultan, Çölməkçi, Naxçıvan, Bazar, Daşlı, Paşa xan, Qəriblər ocağı, Dəyirmanlı, Məscid, Fəhlə bazarı, Təpəbaşı, Qəbiristan, Naib, Mir Cəfər, Rüstəm xan, imamrə, Korbulaq, Bəy, Kətan, Dükənli, Salaxlar və s. Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduğundan sonra məscidlər bir-birinin ardınca dağdırılmışdır. Götə məsciddə İrəvan şəhərinin tarix muzeyi yerləşdirilmiş, Zal xan məscidi rəssamların sərgi salonuna çevrilmişdi. 1924-cü ildə İrəvanın baş planı hazırlanaraq həyata keçirilməyə başlandıqdan sonra şəhərdə mövcud olan azərbaycanlılara məxsus tarixi-memarlıq baxımından əhəmiyyət kəsb edən bütün abidələrinin bir-birinin ardınca yox etdilər ki, gələcəkdə İrəvanı erməni şəhəri kimi təqdim edə bilsinlər.

Eni 66 metr, uzunluğu 97.2 metr olan Gök məscid İrəvan məscidləri içərisində ölücüsünə görə ən böyüyü və İrəvan şəhərinin mərkəzi came məscidi idi. Məscid 28 hücrə, kitabxana, ibadətgah və iç həyətdən ibarətdir. Ümumilikdə 7.000 kvadrat metrlik ərazi-də yerləşir. İkinci dünya müharibəsindən sonra Sovet hökumətinin radikal dünyəvi siyasətine uyğun olaraq hündürlüyü 24 metr olan 4 minarədən 3-ü söküldü və 1952-də məscidin bir hissəsi planetariyə, bir hissəsi isə məktəbə döndərilmişdir. Məscid XX yüzyıldə ermənilər tərəfindən iki dəfə yandırılmışdır. İlk dəfə 1918-ci ildə, sonra isə 1955-ci ilin martında azərbaycan din xadimi Mahmud Aruzoğlu, həyat yoldaşı və 22 nəfər türk alimi məsciddə ibadət edərkən yandırılıb.

İşgal olunmuş ərazilərdə əsrlərboyu qal-
mış dini-mədəni irslerdən sui-istifade beyn-
nəlxalq qanunların və konvensiyaların, o
cümledən "Silahlı Münaqişələr zamanı Mə-
dəni Mülkiyyətin Qorunmasına dair 1954-
cü il Haaqa Konvensiyası"nın və 1954,
1999-cu il protokollarının açıq şəkildə po-
zulmasıdır. Erməni təcavüzkarları tərəfin-
dən Azərbaycan Respublikasında İslama
aid tarixi və mədəni irsin tamamile məhv
edilməsi barbarlığın, vandallığın nümunəsi-
dir. Ermənilərin bu əməli "Arxeoloji irsin qo-
runması haqqında" 1992-ci il tarixli Avropa
Konvensiyası və "Silahlı münaqişələr za-
manı mədəniyyət abidələrinin qorunması
haqqında" Avropa Konvensiyasına tam zid-
dir. Onların etdikleri "Mədəni sərvətlərin
qeyri-qanuni dövriyyəsi haqqında" Paris
Konvensiyası, UNESCO-nun "Ümumdünya
mədəni və təbii irsin qorunması haqqında"
1972-ci il Konvensiyası ilə də ziddiyyət təş-
kil edir.

Təbii ki, Azərbaycanın əsrlərə söykənən tarixi faktları kifayət qədərdir ki, hər bir ərazmizin coğrafi-tarixi mənbələrini əsaslaşdırmağa dəlillərimiz var. Ermənistan tarixi həqiqətləri qəbul etməlidir, eks təqqidirde "DƏMİR YUMRUQ" onlara həqiqət yolunu bir daha göstərəcəkdir. İrəvana qayıdacağımız zaman Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda olduğu kimi, bütün tarixi-dini mədəniyyət abidələrimizə yeni həyat bəxş olunacaq və tarixi ədaləti bir daha bərpa edəcəyik.

Zümrüt BAYRAMOVA